

II. ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА МІЖМОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

Василь Войнов, Сергій Лук'яненко, К. Носов
Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна

МОЖЛИВІ КОМП'ЮТЕРНІ ЕКВІВАЛЕНТИ ТРАДИЦІЙНИХ (ПАПЕРОВИХ) ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКІВ

© Василь Войнов, Сергій Лук'яненко, К. Носов, 2002

Для комп'ютерного (електронного) словника головними вимогами є повнота лексикографічної інформації та зручність доступу до неї. Вирішення проблеми розширення обсягу інформації, вміщеної до словника, та можливості маніпулювання найменшими значущими частинами словникової статті. Вказані новації надають великі можливості в плані синтезу нових лексикографічних продуктів, які мають максимально задовольнити потреби потенційного користувача.

The main demands for electronic dictionary are completeness of lexicographic information and comfort access to this information. Solution of included into dictionary information volume expansion and possibility of manipulations with the smallest meaningful parts of dictionary entries. Those innovations give the great possibilities for synthesis of new lexicography products, which must maximally satisfy potential user's demands.

На нашу думку, для комп'ютерного (електронного) словника головними вимогами є повнота лексикографічної інформації та зручність доступу до неї. Обидва вказані компоненти у даних словниках є симбіозом досягнень філологічної та комп'ютерних наук. Проте якщо у традиційних (паперових) словниках проблеми повного представлення інформації про слово в певному ракурсі та зручності її пошуку на кінець XX століття були максимально вирішені як у вітчизняному, так і у зарубіжному мовознавстві, то можливості, надані в розпорядження лексикографії новітніми комп'ютерними технологіями, лише починають освоюватися і впроваджуватися.

Принципово новими реаліями творчого пошуку лексикографа в процесі створення комп'ютерних словників є часткове (в міру зростання потужностей ЕОМ) вирішення проблеми розширення обсягу інформації, вміщеної до словника та можливості маніпулювання найменшими значущими частинами словникової статті. Вказані новації надають великі можливості в плані синтезу нових лексикографічних продуктів, які мають максимально задовольнити потреби потенційного користувача.

Проблемою визначення та групування запитів потенційних користувачів переймається і традиційна лексикографія. Так Ю.А.Бельчиков та Г.А.Солганик говорять про те, що "...доцільно хоча б схематично намітити відповідне групування словників, які об'єднуються запитом читачів лексикографічних видань" [2, с.41]. Для цього вони запропонували розглянути типові ситуації звертання до словників серед трьох, виділених

ними, груп користувачів: носіїв мови (серед яких особливою групою є учні); тих, хто вивчає нерідну мову; лінгвістів (дослідників конкретної мови). Випадки звертання до словників носіїв мови зумовлені такими типовими ситуаціями:

“1. Необхідністю про що-небудь дізнатися або уточнити, яка виникає у процесі мовленнєвої комунікації: а) значення конкретного слова (звертаються до тлумачних словників та словників іншомовних слів); б) написання слова (звертаються до орфографічного словника); в) вимова (у тому числі наголос) слова (звертаються до орфоепічних словників та довідників, а також до словників труднощів).

2. Навчальними цілями при вивченні учнями рідної мови.

3. Необхідністю отримання інформації про парадигматичні зв'язки слів (словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів).

4. Потребою в інформації про синтаксичні зв'язки слів (словники сполучуваності, епітетів, довідники по керуванню тощо).

5. Проблемою “лінгвістичного виховання” носіїв даної мови, для вирішення якої існують ортологічні словники і довідники (вони укладаються з метою дотримання мовцями діючих літературних норм)” [2, с.41].

Серед типових випадків звертання до словника вчені виділяють потребу в отриманні довідково-нормативної інформації про значення певного слова. Вона задовольняється тлумачними словниками. Зауважимо, що сучасні тлумачні словники (особливо великі) вирішують і багато інших проблем, що виникають у пересічного мовця.

Тлумачних словників потребують і інші, згадані вище, групи користувачів, проте ми, зважаючи на специфічність потреб іноземців та лінгвістів, розглянемо якісний склад групи носіїв мови та рівень їх інформаційних запитів.

Серед носіїв мови, які звертаються до словників, Ю.А.Бельчиков та Г.А.Солганик виділяють “... досить репрезентативну групу читачів словників, які <...> працюють над створенням текстів (письменники, журналісти, перекладачі, упорядники офіційних документів, ділових паперів, рекламних оголошень, вчені-дослідники, учні – від шкільників до аспірантів – і т. ін.) або займаються “критикою тексту” (літературні редактори, філологи, вчителі-мовники)” [2, с.42]. Автори наголошують на потребі для даної категорії користувачів “...такого типу словника, в якому містилася б багатоаспектна комплексна інформація про слово...” [2, с.42].

На нашу думку, згадка у статті про потребу в “...такому новому типі лексикографічного видання, з якого можна було б почерпнути інформацію про стилістичний статус слова, про його функціонально-експресивну характеристику, про міру розповсюдженості та сферу розповсюдження в сучасній мовленнєвій комунікації” [2, с.42] є дуже актуальною і такою, що корелюється зі стратегією перетворення тлумачного словника з паперового на комп'ютерний. Щоправда, далі науковці розгортають програму побудови словника, який має бути “...тлумачним, нормативним, стилістичним. В ньому будуть представлені, поряд із семантичним аспектом, основні парадигматичні, синтагматичні, словотвірні (найближчі) зв'язки заголовкового слова (ЗС), його <...> функціонально-стилістичні та функціонально-експресивні характеристики, нормативний статус ЗС, підкреслені його морфологічні (у тому числі раритетні) та орфоепічні особливості.” [2, с.43]. Ми цілком погоджуємося з вказаною концепцією, але вважаємо, що даний проект словника, швидше за все, знайде втілення саме завдяки прийомам безпаперової лексикографії. Поки

що, як нам здається, мова може йти про створення на основі великих тлумачних словників комп'ютерного тлумачного словника, який став би проміжною ланкою до появи комбінованих словників, подібних до запропонованого Ю.А.Бельчиковим та Г.А.Солгаником.

На нашу думку, окреслена вченими категорія споживачів домінуватиме і серед тих, хто буде працювати з комп'ютерними словниками. Проте ступінь довіри цих людей до лексикографічних програмних продуктів буде визначатися тим, наскільки їхнім розробникам вдалося використати потенціал нової технології і максимально повно подати інформацію про лексичне різноманіття української мови.

Розглянемо тепер конкретні пропозиції щодо перетворення традиційних (паперових) тлумачних словників на електронні. Спираючись на роботу Ю.А.Бельчикова та Г.А.Солганика, ми з'ясували що саме цікавить у паперовому словнику пересічного носія мови, який має справу з продукуванням та опрацюванням текстів рідною літературною мовою. Не набагато відрізняються і запити тих споживачів, які, володіючи навичками роботи на ЕОМ, використовують (або можуть використовувати) останню у своїй професійній діяльності. На нашу думку, коло їх інтересів, як правило окреслюється оперативним отриманням інформації про правописно-нормативні характеристики слова, його функціонування в контексті і, меншою мірою, стилістичну диференціацію слова та його синоніми. Зауважимо, що в деяких випадках споживач звертається до тлумачного словника з метою знайти дефініцію діалектного чи застарілого слова; іноді він потребує витлумачення переносного значення слова або фразеологічного звороту; подекуди пересічний мовець хоче дізнатися про правильність розуміння та написання певного терміна. Задоволення згаданих вимог (а вони насправді ще ширші) у рамках традиційного тлумачного словника пов'язане з великою кількістю компромісів, до яких змушені вдаватися укладачі.

Тлумачний словник теоретично має містити якнайповнішу інформацію про максимальну кількість слів певної літературної мови. Для української мови цей опис обмежений хронологічними рамками кінця 18 – початку 19 ст. і до часу, коли користувач відкриє словник. За таких обставин укладачі не можуть бути впевненими у тому, що читач знайде у словнику саме те, що йому потрібно. Тлумачний словник постійно балансує на межі перетворення на звалище різного роду слів, які або вже вийшли з широкого вжитку, або ще тільки претендують на право увійти до складу тієї чи іншої мови (за це критикують усі словники, не зважаючи на кваліфікаційний рівень їх укладачів). Те саме стосується діалектної лексики, письменницьких неологізмів, різноманіття переносних значень слів, дискусійного питання стосовно меж включення термінології тощо.

На нашу думку, проблема загострюється ще й через те, що, як правило, пересічний користувач очікує від словника конкретної відповіді саме на його питання. Він далеко не завжди зацікавлений в ознайомленні з повним описом певного слова або групи слів. Реалізувати ідею дозованої та точної подачі інформації в традиційному словникові навіть комбінованого характеру повною мірою не вдається.

Ці завдання, на нашу думку, повинен реалізувати комп'ютерний словник. Електронний словник являє собою певну базу даних (БД) або сукупність баз даних та інтерфейс – місце подання запитів та отримання відповідей на моніторі ЕОМ. Інтерфейс виконує функцію конкретизатора команд (побажань) користувача. Завдяки розгалуженій

системі команд, які реалізуються за допомогою кнопок меню, існує можливість викликати на екран із БД саме ту інформацію, яка потрібна (і залишити у прихованому вигляді ту, яка не потрібна) в даний момент. Для цього пропонуємо розподілити всю інформацію словникової статті традиційного тлумачного словника на найменші значимі семантичні одиниці і вводити їх окремо до БД. Кожна частина інформації про слово (наприклад, дефініція або граматична інформація), буде зберігатися окремо у певному полі БД. Деякі семантичні зони, наприклад, граматичні ремарки на позначення роду іменників, будуть знаходитися в полі дефініції заголовкового слова.

Практична реалізація даної ідеї передбачає появу у вікні інтерфейсу лише стилістично нейтральної дефініції слова, набраного у вікні навігатора. Потреба в алфавітному списку слів, як нам здається, диктується традицією паперових словників і не сприяє покращенню пошуку потрібної інформації. При цьому, зважаючи на різний рівень володіння мовою та специфічні випадки, вважаємо за необхідне створити програмні можливості одночасного (за першим запитом) показу дефініцій слів, що є або паронімами, або в точному написанні яких користувач не впевнений. Омоніми мають подаватися у складі відповіді на запитання про одне з таких слів у порядку, визначеному традиційною лексикографією. На нашу думку, слід графічно відокремлювати значення багатозначного слова, оскільки слово може мати багато розлогих тлумачень, а велика кількість інформації, яка подається суцільним текстом, заважатиме пошуку того, що потрібне.

Вся інша інформація, – як та, що вже наявна в паперових тлумачних словниках, так і та, яку ми пропонуємо включити додатково, має залишатися у прихованому вигляді і з'являтися лише після натиснення відповідної додаткової кнопки меню, кількість і зміст яких можна варіювати в залежності від обсягу словника.

На нашу думку, граматична інформація, вміщена після заголовкового слова у традиційних словниках, є або надлишковою (для тих, хто добре знає правопис), або недостатньою (для тих, хто не впевнений у достатності рівня володіння літературною мовою). У зв'язку з цим вважаємо за необхідне вміщувати у комп'ютерному тлумачному словникові електронний парадигматичний словник української мови, розроблений в Мовно-інформаційному фонді АН України.

Включення синонімів до комп'ютерного тлумачного словника можливе за рахунок використання вже існуючого електронного словника синонімів, створеного в Мовно-інформаційному фонді, та за рахунок джерел традиційної лексикографії.

Розмовна, урочиста, поетична, архаїчна, діалектна та термінологічна лексика (у різних словниках існують відмінні системи класифікації стилістично маркованої лексики), а також переносні значення і відтінки значень слів та фразеологічні звороти мають знаходитися в окремих полях БД і викликатися за допомогою натиснення спеціальної клавіші меню. Можливий варіант групування розмовної, урочистої, поетичної, архаїчної, діалектної лексики в одній клавіші за рахунок використання контекстного меню. Термінологічну лексику доцільно відокремити від вказаної групи завдяки численності розгалужень.

Відсутність суттєвих обмежень на кількість інформації, яку можна помістити в одному словнику (в порівнянні з паперовими словниками) сприятиме розширеному включенню діалектної лексики. Це сприятиме зростанню довіри пересічного користувача до подібних праць, оскільки, зустрівши незрозуміле (або малозрозуміле) діалектне слово, він, швидше за все, звернеться саме до тлумачного словника. Для неї потрібно зарезервувати окреме поле у БД.

Збільшення у тлумачному словнику кількості термінів є дискусійним та не вирішеним остаточно питанням. У наш час воно, певною мірою, знімається завдяки появі спеціальних термінологічних комп'ютерних словників. Проте засвоєння літературною мовою термінологічної лексики відбувається настільки швидко, що дана проблема потребує вирішення і може бути частково вирішена шляхом відкритості комп'ютерних словників введенню нових слів, право входження яких є ще остаточно не вирішеним. Проте в такому разі обов'язковою умовою є введення їх в окреме термінологічне поле БД та бажаною – використання механізмів лексикографічного моніторингу мови.[3, с.75].

Проблема нестачі місця, характерна для паперової лексикографії, певною мірою може бути вирішена в лексикографії електронній. Тому електронний словник не обов'язково має наслідувати традиційний в плані скорочень граматичної інформації. Наприклад, замість літери "ч", яка використовується у традиційних тлумачних словниках на позначення роду іменника, можна вжити повну назву "іменник чоловічого роду", виділивши її, для контрастності сприйняття певними засобами на зразок курсиву та кольору. Мають бути розшифровані і граматичні ремарки на позначення збірних та невідмінюваних іменників, основних форм дієслів, кількісних числівників, займенників прикметникової і неприкметникової форми тощо.

Потреба у стилістичних та термінологічних ремарках зникне через те, що дані значення слів будуть розміщені в окремому вікні інтерфейсу, яке буде викликатися завдяки наявності словосполучення-гіперпосилання на зразок "продовжити пошук" в кінці дефініції. У випадку, коли стилістично марковане значення є для цього слова єдиним, то воно відразу буде активуватися (з'являтися) у вікні інтерфейсу.

В комп'ютерних тлумачних словниках, орієнтованих на пересічного користувача вважаємо за доцільне використовувати не розлогі цитати, а приклади слововживання в сучасній літературній мові (на зразок прикладів у відомому словнику російської мови С.О.Ожегова). При цьому використані слововживання, з метою зростання довіри до словника, мають бути затверджені АН України. Дана пропозиція є особливо актуальною для стилістично нейтральної та термінологічної лексики.

Ще однією проблемою, яка подовжує пошук потрібного слова є проблема посилань типу "див.". Електронний словник у таких випадках надає можливість отримати відповідь за допомогою гіперпосилань. На нашу думку, в переважній більшості випадків їх доцільно замінити словами, на які здійснюється посилання. Це пояснюється психологічною проблемою подовження пошуку на одну операцію.

Вважаємо за потрібне навести приклад-ілюстрацію (у спрощеному вигляді) можливого розташування кнопок меню у вікні інтерфейса комп'ютерного тлумачного словника:

Стилістично нейтральна лексика	Пара-дигма	Синоніми	Стилістично маркована лексика	Переносне значення слова	Фразеологізми	Термінологічна лексика	Приклади слововживання
--------------------------------	------------	----------	-------------------------------	--------------------------	---------------	------------------------	------------------------

1. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970–1980. – Т.1. 2. Ю.А. Бельчиков, Г.А. Солганик О лексикографических изданиях адресной направленности // Памяти Д.Н. Шмелева. – Сб. ст. /Под. ред. Л.П. Крысина – М., 1997. – С.41–47. 3. Войнов В.К., Лук'яненко С.С. Планування статусу української мови та шляхи розвитку національної термінологічної лексикографії // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2002. – №538. – С.71–76.